

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Dergisi

Kahramanmaraş Sütçü İmam University

Journal of the Faculty of Theology

ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Yâsîn Sûresinde Beyan Olunan Ahiret Hayatına Teolojik Bir Yaklaşım

A Theological Approach to the Hereafter as Revealed in Sûrah Yâsîn

Yazar / Author

Eyüp GÜR

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı

Tokat / TÜRKİYE

eyupgur60@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3926-3452>

Makale Türü/ Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 05/03/2025

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 11/06/2025

Makale Yayın Tarihi / Date of Publication: 30/06/2025

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Haziran / June

Yıl/Year: 23 Sayı/Issue: 45 Sayfa /Page: 276-295

Atıf/Citation: Gür, Eyüp. "Yâsîn Sûresinde Beyan Olunan Ahiret Hayatına Teolojik Bir Yaklaşım". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Haziran 2025), 276-295.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1651860>

●Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

YÂSİN SÛRESİNDE BEYAN OLUNAN ÂHİRET HAYATINA TEOLOJİK BİR YAKLAŞIM**Öz**

Tevhid, nübüvvet ve meâd, İslâm inanç esaslarının üzerine inşa edildiği üçlü sacayağıdır. Bu üç temel ilke, bütün peygamberlerin davetlerinin en önemli rûknüdür. Bütün peygamberler, ikinci bir hayatın varlığını temel bir ilke olarak kabul etseler de tarih boyunca yeniden dirilmenin aklen mümkün olmadığını savunan materyalist düşünce akımları da hep olagelmıştır. Âhiret ahvâlinin gayba müteallik bir konu olması, âhiretin sem'î delillerle anlaşılabilirliğini gerektirmektedir. Ne var ki Kur'ân'daki dirilmeyi beyan eden ayetlerin akla ve duyulara hitap ettiğini söylemek mümkündür. Bu durum âhiret hayatını aklî olarak da izah edilebilir bir konuma taşımaktadır. Kelâmcılar, inkara karşı yeniden dirilme gerçekliğini ispat edecek aklî ve nakli deliller geliştirmiş, dirilmenin ne şekilde olacağını tartışmış fakat âhiret hayatının diğer aşamaları noktasında detaya girmeden naklin verilerini kabul etmekle yetinmiştir. Âhiret ahvaline yönelik detaylı bilgiyi, müfessirlerin ayet ve hadislerle getirdikleri yorumlarından öğrenmek mümkün olmuştur. Bu nedenle yapılan bu çalışmada kelâm kitaplarındaki âhiret bahislerinin yanında özellikle kelâmî kimliğiyle öne çıkan müfessirlerin eserleri referans kaynakları olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Yâsîn sûresinde âhiret gerçekliğini konu alan bu çalışmada mevzu dört başlık altında değerlendirilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde âhiret inancının, insanın bu dünyadaki hayatını anlamlandırmadaki etkisi değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yapılanların hesabının verileceği, kimseye haksızlık yapılmayacağı düşüncesi, yaşanılabilir ve adaletli bir dünya hayatının oluşmasına zemin hazırlar. Çalışmanın sûr ve sayha başlığıyla ele alınan ikinci bölümünde, sûr ve sayhanın semantik açıklamalarına ve ilgili ayetlerin yorumlanmasına yer verilmiştir. Sûrede sayhanın, sûrun çıkardığı bir ses ve peygamberin davetine uymayan kimselerin helâkini haber veren bir ses olmak üzere iki manaya hamledildiği görülmektedir. Sûrun üfürülmesinin, ansızın gelecek kıyametin, ardından gerçekleşecek yeniden dirilmenin ve haşrın habercisi olduğuna dikkat çekilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Yâsîn sûresinin ilgili ayetlerinde vârid olan cennet ve cehennem ehlinin âhirette karşılaşacakları durum değerlendirilmiştir. Bu kapsamda cennet ehlinin, eşleriyle birlikte mazhar olacakları nimetler, cehennem ehlinin ise yaptıklarının karşılığı olarak düşar olacakları azab ve ağız dışındaki organların kişinin aleyhindeki şahitliğinin keyfiyeti izah edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın son bölümünde yeniden dirilmenin imkânı, aklî ve naklî yönden analiz edilmiştir. Yeniden dirilmeyi inkar edenlere enfüs ve âfâktan deliller sunulmuş; başlangıçta insanın en basit maddelerden yaratılışına, ayrıca insanın yaratılmasından daha zor olan yeryüzünün ve gökyüzünün halk edilmesine, bir diriliş örneği olarak doğada meydana gelen değişim ve dönüşüme işaret edilmiştir. Böylece dünyadaki yaratma örneklerinden hareketle, yeniden yaratmanın imkân dâhilinde olduğu düşüncesi hâkim kılınmıştır. Âhiret hayatının, dünyayı daha yaşanılır kılmasındaki rolünü ortaya koymak ve öldükten sonra dirilmenin aklen ve naklen imkân dahilinde olduğu gerçeğini izah, tahlil ve analiz etmek çalışmanın hedefi olarak belirlenmiştir. Makalede literatür taraması, selbî ve icabî (nefiy ve ispat) yöntem, cedel, sentez analiz yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Yâsîn sûresi, Âhiret, Dünya, Diriliş.

A Theological Approach to the Hereafter as Revealed in Sûrah Yâsîn**Abstract**

Tawhid, prophethood, and the hereafter are the foundational pillars of Islamic belief. These core tenets constitute the most crucial aspects of all prophetic missions. Although all prophets have acknowledged the existence of a hereafter as a fundamental principle, materialists denying the rational possibility of resurrection have persisted throughout history. Since the conditions are unseen, understanding the afterlife requires relying on transmitted evidence. However it is also possible to say that the Qur'anic verses about resurrection appeal to both reason and the senses. This elevates the topic of the afterlife to a domain that can be rationally explained. Theologians have developed proofs to affirm the reality of resurrection against denial, discussed how resurrection may occur, and generally accepted the scriptural data concerning other stages of the afterlife without delving into further detail. Detailed information about the states of the

afterlife has become accessible through exegetes' interpretations of verses and hadiths. In this study, the works of theological exegetes have been used as reference sources. This study, which addresses the reality of the afterlife as presented in Sûrah Yâsîn, evaluates the topic under four main headings. The first section examines the impact of belief in the afterlife on giving meaning to human life in this world. The foundation for a livable and just worldly life lays the belief that actions will be accounted for and that no injustice will occur. The second section provides semantic explanations and interpretations of the relevant verses. In the surah, "cry" is interpreted in two ways: as the sound produced by the trumpet and as the voice announcing the destruction of those who reject the prophetic call. It is emphasized that the trumpet's blowing signals the sudden onset of the apocalypse, followed by resurrection and gathering (hashr). The third section evaluates the conditions that the inhabitants of Paradise and Hell will face in the afterlife, as conveyed in the relevant verses of Sûrah Yâsîn. Within this scope, the blessings granted to the dwellers of Paradise along with their spouses are discussed, as well as the torment endured by the people of Hell as a consequence of their actions and the testimony of body parts (excluding the mouth) against them. The final section analyzes the possibility of resurrection from rational and scriptural perspectives. Proofs from the inner self (anfus) and the external world (âfâq) are presented to those who deny resurrection. References are made to the initial creation of human beings from the simplest substances, the creation of the heavens and earth—more complex than human creation—and the transformations observed in nature as examples of resurrection. Thus, drawing from examples of creation in this world, the concept that re-creation is within the realm of possibility is affirmed. This study aims to reveal the role of the afterlife in making the world more livable and to explain and examine the fact that resurrection after death is rationally and scripturally possible. The study employs literature review, negation and affirmation methods, dialectics, and synthesis-analysis methodology.

Keyword: Kalam, Sûrah Yâsîn, Hereafter, World, Resurrection.

Giriş

Ölüm ve ikinci bir hayat, ilkel kabilelerden gelişmiş toplumlara kadar hemen hemen bütün insanlığın zihnini meşgul etmiştir. Antropolojik ve arkeolojik çalışmalar, ilkel toplumlarda âhiret hayatına yönelik ritüellerin varlığını göstermektedir. İlkel kabilelerde görülen bedenin ölümünden belli bir süre sonra ruhun tekrar bedene döneceğine dair inanç ve ölümlerin gömülmesine özel önem atfetme gibi ritüeller bu topluluklarda âhiretin var olduğunu gösteren önemli karinelere sahiptir.

Ruhun ölümsüzlüğü ve başka bedende yüksek hakikate ulaşması gibi inançlar, Eski İran dini Mecûsîlik, Babil, Yunan, Hind ve Türk dinlerindeki ikinci bir hayatın varlığının göstergeleridir.¹ Yine Yahudiliğin kutsal metinleri Tanah'ta öldükten sonra gidilecek yer mukabilinde ölümler diyarı;² Hoşea'da ölümlerin dirilmesi;³ Talmut'ta cennet cehenneme denk gelecek ibarelerin varlığı söz konusudur.⁴ Bununla birlikte Yahudilik'teki sistemleşmemiş bir âhiret inancı, bu dinde âhiret inancı yoktur ithamının oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁵ Yahudiliğin dünyevileşmeyi önceleyen bir din olması, sınırları belli açık bir âhiret inancının varlığına engel olmuştur. Buna karşın Hristiyanlık'ta dünyanın terk edilmesi gereken bir yer olmasına inanılmış, ruhban bir hayat yaşayarak âhiretin kazanılması gerektiği yönünde bir inanç

¹ Ülker Aburazova, *Âhiret İnancının Dinî-Felsefî Temelleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 4-14.

² *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 7 Temmuz 2024), Kral. 2:6.

³ Hoş. 6:1-3.

⁴ İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Âhiret İnancı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 164.

⁵ Mücteba Yıldız, *Kelâm Açısından Sekülerizm ve Eleştirisi -Âhiret İnancı Bağlamında-* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 100-101.

hâkim olmuştur.⁶ Bu nedenle Hristiyanlıktaki âhiret inancının, Yahudiliğe nazaran daha açık olduğu görülmektedir.⁷ Kanonik İncillerde cennet cehennemle ilgili tasvirler somutlaştırılarak anlatılmış, Katolik, Protestan ve Ortodoks kiliselerinde âhiret inancı, Hristiyanlığın temel esaslarından biri olarak kabul edilmiştir.⁸

İslamiyet'te ise âhiret inancı, usûl-ü selâsenin sacayağından birini teşkil etmektedir. Âhiret hayatının varlığı, Kur'an'ın, peygamberlerden gelen mütevatir haberlerin, salim fitrat ve aklın delaletiyle sabittir.⁹ Kur'an'da el-âhira, yevmü'l-âhire, yevmü'l-kıyâme, en-neş'etü'l-âhira gibi kavramlarla ifade edilerek yüzden fazla yerde kullanılmıştır.¹⁰

İlâhi kudretin bir yansıması olan âhiret hayatı Kur'an'da, Allah'a imanın bir uzantısı olarak sunulmuştur.¹¹ Bu nedenle âhirete iman, birçok ayette Allah'a imanla birlikte anılmıştır.¹² Böylece Kur'an, Allah'ın kudretinden hareketle bedenlerin dirilmesinin imkân dâhilinde olduğu gerçeğini zihinlere naksetmektedir. Kur'an'da âhiret hayatı; kıyamet, dünya-âhiret dengesi, dünyanın geçiciliği, âhiretin gerçek hayat olduğu, mükelleflerin âhiretteki durumu, cennet cehennem, yeniden dirilişin ispatı ve hesaba çekilme yönünden değerlendirilir. Ayrıca Kur'an'da beyan edilen Ashab-ı kehf olayı,¹³ Hz. İbrahim'in ölüyü diriltme mucizesi¹⁴ ve Hz. Uzeyr'in ölüp dirilmesi¹⁵ gibi bir takım dirilme örnekleri âhireti ispat sadedinde beyan edilir. Hadislerde ise âhiret hayatı çeşitli benzetmelerle ebedi bir hayata hazırlanmanın kaçınılmaz olduğu vurgulanarak anlatılmıştır.¹⁶

Kelâmcılar, âhiret hayatını, kıyametin alametlerinden başlayarak kıyamet, yeniden diriliş ve âhiret sahneleri bağlamında incelemiştir. Kelâmcılar arasında kıyamet, yeniden dirilme, hesap, cennet-cehennem gibi âhiret ahvalinin vukuuna dair herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Fakat yeniden dirilişin ne şekilde gerçekleşeceğine, cennet-cehennemin halen mevcudiyeti ile ebediyetine yönelik tartışmalar olagelmıştır.

Bu bağlamda yapılacak bu çalışma âhiret hayatını konu almaktadır. Kur'an'da âhiret hayatı içerikli bir çalışmanın kapsamı makale sınırlarını aşacağından araştırmamız Yâsîn sûresinin muhtevasıyla sınırlı tutulmuştur. Yâsîn sûresinde yeniden diriliş gerçeği etkili bir şekilde anlatıldığından¹⁷ Hz. Peygamber'in dilinde bu sûre Kur'an'ın kalbi mesabesinde görülmüş, ölen bir kimsenin başucunda sûrenin okunması teşvik edilmiştir.¹⁸ Fahreddîn Râzî'ye göre, ölüm anında dilin kuvveti zayıflar, diğer organlar işlevini kaybeder fakat kalp Allah'a iltica eder, mâsivadan yüz çevirir. Bu nedenle ölünün başucunda, Yâsîn sûresi okunmak sûretiyle onun kalp

⁶ Aliya İzzet Begović, *Doğu Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban (İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2011), 249-255.

⁷ İsa. 2:2; Mik. 4:1.

⁸ Yıldız, *Kelâm Açısından Sekülerizm ve Eleştirisi*, 101.

⁹ Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî İbn Ebü'l-İz, *Şerhu'l-akâdeti't-Tahâvî*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Şuayb Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1411/1990), 2/589.

¹⁰ Bekir Topaloğlu, "Âhiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/543-548.

¹¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 7 Temmuz 2024), Yâsîn 36/77-82.

¹² Bk. el-Bakara 2/62, 177; Âl-i İmrân 3/114; el-Mâide 5/69.

¹³ Kehf, 18/9-26.

¹⁴ el-Bakara 2/60.

¹⁵ el-Bakara 2/59.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, (Kahire: Dâru's-Ta'sîl, 1433/2012), "Rikâk", 41; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955), "Zikir", 14.

¹⁷ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-A'rabî, 1420), 26/311.

¹⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Adil Müşşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 33/417; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünen*, thk. Hüseyin Süleym Esed ed-Dârânî (b.y.; Dâru'l-Muğnî, 1416/2000), "Fedâilü'l-Kur'an", 21.

kuvveti arttırılarak tasdik ve ikrarı sağlanacaktır. Bu sûre, onun için şifâdır.¹⁹

Öte yandan sûrede, İslâm akîdesinin üç temel esası delilleriyle anlatılmıştır. Sûrenin, “Her şeyin hükümrânlığı elinde olan Allah’ın şanı yücedir!” ayeti²⁰ ulûhiyyete; “Muhakkak ki sen, gönderilmiş peygamberlerdensin”²¹ ayeti, Hz. Peygamber’in şahsında nübüvvet kurumuna; “Hâkim olan Kur’ân’a yemin olsun!”²² ayeti, peygamberin getirdiği mesaja; “Ataları uyarılmamış olan gaflet içindeki toplumu uyarmak için”²³ ayeti de peygamberin gönderiliş amacına işaret etmektedir. Yâsîn sûresinin çeşitli bölümlerinde ölüm, ba’s, haşr gibi âhiret hayatına müteallik konuların beyanı mevcuttur. Bu minvalde sûrenin 12. ayeti ölümlerin kesinlikle diriltileceğine işaret ettikten sonra, 33-37. ayetlerinde dirilme gerçekliğine dair müşahade âleminde numuneler sunulmuş, 51-53. ayetlerinde dirilecek olan kafirlerin haleti rûhiyesine atıf yapılmış, 77-82. ayetlerinde ise mevzuca tekrar dönülerek enfûsten ve afaktan getirilen delillerle ahiret hayatı somutlaştırılarak nihai hüküm verilmiştir.²⁴

Sûrede hesap, ba’s, sûr ve sayha, cennet-cehennem gibi âhiret sahnelerine yönelik lafzan ya da işareten beyan söz konusudur. Sûrenin bu muhtevasına uygun olarak çalışmamız, “âhiretteki hesabın dünya hayatına bakan yönü, kıyametin habercisi olan sûr ve sayha, cennetlik ve cehennemliklerin ahvali, yeniden dirilmenin aklî ve naklî yönden ispatı” konulu bir içerikle kelâmcıların ve müfessirlerin görüşleri üzerinden şekillendirilecektir.

Kelâmcıların görüşleri referans alınırken Ehl-i sünnet mezheplerinin bakış açıları bizim için önem arz edecektir. Mevzûnun akışı içerisinde Mûtezile ve İslam filozoflarının görüşlerine yer yer atıf yapılacaktır. Bu kapsamda Eş’arî kelmâından Bağdâdî’nin (ö. 429/1037-38) *Usûlî’l-dîn*’i, Cüveynî’nin (ö. 478/1085) *el-İrşâd* ı, Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) *el-Maznûn* ve *ed-Dürretü’l-fâhıra*’sı, Fahreddîn er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *Kitâbü’l-Erbâin*’i, Teftazânî’nin, (ö. 792/1390) *Şerhu’l-Makâsîd*’i, Seyyid Şerif Cürcânî’nin (ö. 816/1413) *Şerhu’l-Mevâkıf*’i; Mâturîdî kelmâından Pezdevî’nin (ö. 493/1100) *Usûlî’l-dîn*’i, Neseffî’nin (ö. 508/1115) *Tebîrâtü’l-edille*’si, Sâbûnî’nin (ö. 580/1184) *el-Bidaye fî usûlî’l-dîn*’i referans alınan kaynaklar arasındadır. Mâturîdî’nin (ö. 333/944) *Te’vilâtü’l-Kur’ân*’ı, Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*’ı, Fahreddîn er-Râzî’nin *Mefâtihu’l-gayb*’i, çalışmamızda en fazla atıf yapılan tefsirler arasında yer almıştır. Öte yandan bu klasiklerin yanında ahiret inancına yönelik olarak hazırlanmış tez, kitap ve makalelerden de istifade edilmiştir. Bu kapsamda Çağfer Karadaş’ın *İslam Düşüncesinde Ahiret*, Rıza Güneş’in *Hayat Ölüm ve Diriliş* adlı eserleri ve Ülker Aburazova’nın *Ahiret İnancının Dini Felsefî Temelleri* isimli doktora çalışması referanslarımızdan bazılarıdır. Söz konusu çalışmalar ahiret meselesini tümel bir yaklaşımla ele alırken tarafımızca yapılan bu çalışma, Yâsîn suresi bağlamında tikel bir bakış açısıyla şekillendirmiştir.

İslam akidesinin özetlendiği ve Kur’ân’ın kalbi olarak nitelendiği Yâsîn sûresinin ilgili ayetleri, haşrın ispatına yönelik olarak hem afâkî hem de enfûsî delilleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle, Yâsîn sûresi odağında ahiret konulu bir çalışma önem arz etmektedir. Bu doğrultuda makale, Yâsîn sûresinde geçen âhiret hayatının aşamalarını tespit edip

¹⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 26/311-312.

²⁰ Yâsîn 36/83.

²¹ Yâsîn 36/3.

²² Yâsîn 36/2.

²³ Yâsîn 36/6.

²⁴ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gâvâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vüçûhi’t-te’vîl*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 5/676; *Kur’ân Yolu*, 4/475-476.

âhiretin, dünyanın inşa edilmesi sürecindeki rolünü müzakere etmeyi ve öldükten sonra dirilmeyi aklî ve naklî yönden tahlil etmeyi hedeflemektedir. Makalede literatür taraması, betimleme, klasik kelamın yöntemleri olan selbî ve icabî (nefiy ve ispat) yöntem, cedel, sentez, analiz yöntemi kullanılacaktır.

1. Dünya Hayatını Anlamlandırma Yönünden Âhiret

İslam, dünyanın geçici, âhiretin ise ebedî ve hakiki hayat olduğu yönünde temel bir ilke koymakla birlikte dünyanın da unutulmaması gerektiğine dikkat çekerek dünya-âhiret dengesini tesis eden bir model sunmuştur.²⁵ İslam'ın sunduğu bu modelde, dünya ve âhiret birbirinin alternatifi değil tamamlayıcısıdır. Dünya, âhiretteki saadet ya da ızdırabın kazanıldığı bir konumda yer alırken âhiret, dünya hayatında sosyal ve bireysel saadetin inşa edilmesinde kişiyi motive edici bir etkiye sahip olmuştur.²⁶ Ayrıca dünya hayatında yaratıcıyı tanıma, O'na kulluk, insanlar arasındaki ilişkilerde doğruluk ve adalet ilkesine uygun hareket etmek âhirete iman sayesinde gerçekleşir. İkinci bir hayatın varlığını kabul edip dünyada yaptıklarının ve yapması gerekip de yapmadıklarının hesabının verileceğini bilen, ölüm ve diriliş gerçeğini unutmayan kişi, dünyasını yaratıcının muradına uygun bir tarzda şekillendirmeye çalışacaktır.

Dünya-âhiret arasındaki dengeli ve müspet ilişki, Yâsîn sûresinin ölümlerin diriltmesini ve dünyada yapılanların kaydının tutulmasını içeren ayette²⁷ kendini hissettirmektedir. Ayette vurgulanan iki gerçeklik amellerin kaydedilmesi ve diriliş; diriltmeye anlam katan şey, amellerin kayda geçirilmesidir. Eğer amellerin hesabı olmazsa, diriltmenin de bir manası olmayacaktır. Yine diriltme olmasaydı hesabın, iyi veya kötü amelin bir anlamı kalmayacaktı.²⁸ Ölümlerin diriltmesi inancı ve amellerin kaydı, insanda hesap verme duygusunu aktif tutarak dünyada iyilikleri çoğaltma hususunda motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. Ayrıca ölümle birlikte insanın yaptıklarının yok olmayacağı hatta sadaka-i cariye hükmündeki amellerin karşılığının ölümden sonra da devam edeceği hatırlatılmaktadır.²⁹ Amellerin yazılması, akide ve kelam eserlerinde dile getirilen âhiret aşamalarından hesap ve mizanın hak³⁰ olduğuna delalet etmektedir.

Ayette ölümleri diriltme işini yapan Allah'ın kudretine ve ancak yaptıklarının karşılığını görecektir olan insanın istitaatine vurgu yapılmıştır. Allah'ın yazarız, dedikleri insanın yaptıklarından başka bir şey değildir. Böylece bir taraftan Allah'ın kudretini öne çıkarıp insanın irade ve fiil yapma gücünü yok sayan Cebriye'nin diğer yönden de insan sorumluluğunu temellendirmek için ona ucu açık bir yetki vererek ilahi kudreti sınırlayan Mûtezele'nin dengeli bir model sunmaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır.

Yine sûrenin 13-21. ayetlerinde anlatıldığı üzere peygamberlerini dinlemeyen karye halkına kaynaklarda Habîb en-Neccâr olduğu rivayet edilen mü'min kişi, Allah'ın elçilerine karşı gelenlerin akıbetlerini ve âhireti hatırlatıp onları Allah'a kulluğa ve elçileri dinlemeye davet etmektedir.³¹ Habîb en-Neccâr, Kur'ân'ın diliyle "Hem ne diye beni yaratan ve sizin de dönüp kendisine varacağınız Allah'a kulluk etmeyeyim ki?"³² diyerek "kendisine dönülen" ifadesi

²⁵ el-Kasas, 28/77.

²⁶ Temel Yeşilyurt, "Âhiret İnancının İnsan Hayatına Etkileri", *Âhiret Bilinci*, ed. Elif Erdem (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 87-92.

²⁷ Yâsîn 36/12.

²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/258.

²⁹ Müslim, "Vasiyet", 14.

³⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1995), 26.

³¹ Yâsîn 36/13-21.

³² Yâsîn 36/22.

üzerinden âhirete dikkat çekerek dünyada kulluk bilincinin canlı tutulması gerektiğini hatırlatmıştır.³³ Bu bilinç içerisinde yaşayan mü'mine dünyadaki kazanımlarının ötesinde, nimetlerle bezenmiş cennet ve bağışlanmaya dair va'd tebşir edilmiştir.³⁴

Mezkûr ayete göre cennetin hem ilahi bir lütuf hem de yapılanların karşılığı olarak verilen bir ödül olduğunu söylemek mümkündür. Habîb en-Neccâr'ın, Allah'a kulluk edilmesi gerektiği çağrısından sonra cennetin zikredilmesi, cennetin kulluğun karşılığı; Rabbim'in beni bağışlaması olmasaydı ifadesi de cennetin bir lütuf olduğuna işaret etmektedir. Ehl-i sünnet düşüncesinde ise cennet, ilahi bir lütuf olarak anlaşılmaktadır.

Sûrenin 28-31. ayetlerinde peygamberlerin sözünü dinlemeyip onları öldürmeye kalkınların başına gelen korkunç son hatırlatıldıktan sonra, "Elbette onların hepsi toplanıp huzurumuza getirilecek."³⁵ ayetiyle, tarihte peygamberlere isyan üzere yaşayan insanların mahşerde toplanarak yaptıklarının karşılığını almak üzere hesaba çekileceği haber verilmektedir. Mâtürîdî, bu ayete istinaden bâki âlemin fânî âleme bağlı olduğu dolayısıyla fânî âlem olmasaydı bâki âlemin olmayacağı kanaatini dile getirmektedir.³⁶

Âhiret günündeki hesap, insanın dünyada yapıp ettiklerine göre değer kazanacak, hiç kimse en ufak bir haksızlığa uğratılmayacaktır.³⁷ Allah, o gün hiç kimseyi kendi hak ettiğinin dışında bir yere koymayacak, lakin dünyada bulunduğu yere göre konumlandırılacaktır. Herkes ektiğini biçecek, yaptığıının karşılığını alacaktır.³⁸ Böylece âhiret inancı, emek vermeden maddi-manevi bir kazanım elde edilemeyeceği hakikatini öğretmekle birlikte hiç kimseye adl-i ilahide en ufak bir haksızlığın yapılmayacağı bilincini kazandırmakta, dünyada hakkını alamayan insanı teselli etmektedir. Allah'ın hâkim, adil, hikmet sahibi bir varlık olduğu, insanın yeryüzünde ektiği zulüm, haksızlıklar karşısında O'nun adaletinin mutlak tezahür edeceği gerçeği hasıl olmaktadır.³⁹ Böylece Allah'ın isim ve sıfatlarının tezahürleri âhirette görülecektir. Diğer yandan ayetin "yapıp ettiklerinizin karşılığı" ibaresinde, yapma eylemi bizzat kula nispet edilmek sûretiyle kula mecazen fiil izafe edilir düşüncesinde olan Cebriye'nin, insan sorumluluğunun altını temelsiz bırakan anlayışı boşa çıkarılmış olmaktadır.⁴⁰

Âhiret inancı, hesap gününün varlığını ihmal etmeyen bir insan modeli oluşturmaya çalışmaktadır. Bu düşünce dünyanın daha yaşanabilir hale gelmesine katkı sunarak ansızın gelecek olan ölüm ve kâinatın fenâsı olan kıyamete hazırlıklı olma bilincini canlı tutacaktır. Yâsîn sûresi özelinde ise, âhirette karşılaşılabilecek akıbetin insanın bizzat kendi hür iradesiyle yapıp ettiklerinin bir sonucu olduğu vurgusu önem taşımaktadır.

2. Sûr ve Sayha

Sûr, boynuza benzeyen ve kendisine üfürülen temsili bir şeydir.⁴¹ Allah, sûr'u, ruhların

³³ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 26/263-264.

³⁴ Yâsîn 36/26-27.

³⁵ Yâsîn 36/32.

³⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâselûm (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 8/515.

³⁷ Yâsîn 36/54.

³⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/529.

³⁹ Sadrü'l-İslâm Ebû'l-Yûsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûli'd-dîn*, thk. Hens Bîtur Lans (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, 1428/2003), 160.

⁴⁰ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-muallîn*, nşr. H. Ritter (Wiesbaden: Dâru Firâniz Şitâyiz, 1400/1980), 279.

⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/527; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-*

bedenlere dönmesi için bir sebep kılmıştır.⁴² Sûr için üfürme fiilinin (nefha) kullanılması, kıyamet olayının Allah'a üflemek kadar kolay geleceği ya da kıyametin üflemek gibi çok hızlı olacağını ifade etmek içindir.⁴³ Ses, çığlık, azap, savaş narası, sûrdan çıkan ses, helak gibi anlamlara gelen sayha⁴⁴ ise, Yâsîn sûresinde sûra üfürmek⁴⁵ ve helak etmek⁴⁶ anlamlarına karşılık gelmektedir. Buna göre sûr, kıyametin ve dirilişin habercisi olarak görevli melek aracılığıyla çalınan, keyfiyeti Allah'tan başkası tarafından bilinmeyen bir alet iken,⁴⁷ sayha umumiyetle dünyada kâfirlere korku salmak ve helak için çıkarılan güçlü bir ses ya da sûrun çıkardığı ses olarak tanımlanmaktadır.

Sûrun mahiyeti Kur'ân'da sûr ile aynı anlama gelen nakûr (boru-borazan)⁴⁸ ve nefha (üfürme)⁴⁹ kavramıyla ifade edilmiş; rivayetlerde ise yer ile gök genişliğinde bir şey, nurdan yaratılmış içinde ruhları barındıran on dört deliği olan bir boynuz gibi vasıflarla tanıtılmıştır.⁵⁰ Âhiret ahvali anlatılırken kelamcılar sûr kavramına ya hiç değinmemiş ya da İsrâfil tarafından üfürülen bir alet demekle yetinmişlerdir.⁵¹

Sûra kaç defa üfleneceği âlimler arasında ihtilaf konusu olmuştur. Yâsîn ve Zümer sûresindeki⁵² ilgili âyetlere istinaden sûra iki defa üfleneceği görüşü genel kabul görmüştür.⁵³ Bununla birlikte sûra üflemenin üç defa gerçekleşeceğine dair farklı kanaatler de söz konusudur.⁵⁴ Buna göre birinci üfürüşle bütün mahlûkatın ölümü gerçekleşir, ikinci üfürüşte yaratılmışlar hayat bulur, insanların ruhları kabirlerinden çıkarak kendilerine hazırlanmış vücutlarına girecek, onlar için yeni bir hayat başlayacaktır.⁵⁵ Korkunç bir sayha ile gerçekleşen⁵⁶ üçüncü üflemede Allah'ın huzurunda toplanılarak haşr gerçekleşecektir.⁵⁷

Sûrun üflenmesi hem kıyametin hem ba'sın hem de haşrın habercisidir. İlk üfürüşle birlikte kozmik düzen bozulacak dünya hayatı sona erecektir. İkinci üfürüşle yeniden diriliş ve îade gerçekleşecektir. Son üfürüş ise dünyada iyi veya kötü yapılanların karşılıklarının alınması için hesaplamanın habercisi olacaktır.⁵⁸

Sûrun üflenmesiyle birlikte "vay başımıza gelenler" diyerek önce şaşkınlık akabinde pişmanlıklar başlayacak; kâfirler, Allah'ın vâidinin ve peygamberin çağrısının gerçek olduğunu

Müfredât fî garîbü'l-Kur'ân, thk. Saffân Adnân ed-Davûdî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412), "sûr", 498; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhıra fî ulûmi'l-âhıra*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Kâfiye, 1417/1997), 54; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414), "Sûr", 4/475-476; Bekir Topaloğlu, - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), "Sûr", 284.

⁴² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/140; Adil Bebek, "Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Âhiret inancı", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2000), 5-41.

⁴³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/529.

⁴⁴ İsfahânî, "Sayha", 496; İbn Manzûr, "Sayha", 2/521-522.

⁴⁵ Yâsîn 36/53.

⁴⁶ Yâsîn 36/29.

⁴⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam* (İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2015), 330; Bebek, "Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Âhiret inancı", 17.

⁴⁸ el-Müddessir 74/8.

⁴⁹ Yâsîn 36/51; en-Nâziât 79/67.

⁵⁰ Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhıra* 54; Adil Bebek, "Sûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2009), 37/533-534.

⁵¹ Bekir Topaloğlu vd., *İslam'da İnanç Esasları* (İstanbul M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 276, 290.

⁵² Yâsîn 36/51; ez-Zümer, 39/68.

⁵³ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, 330.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/140, 8/527; Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhıra*, 50, 54-55.

⁵⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Sadeleştirenler: Selahattin Kaya vd. (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1993), 8/287-288; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, 330.

⁵⁶ Yâsîn 36/53.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/527.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/140, 8/527.

itiraf edeceklerdir. Artık âhiret soyut bir inanç meselesi olmaktan çıkıp somut bir gerçekliğe dönüşmüştür. Kâfirler âhiretteki azabı gördüklerinde kabir azabının âhirete nispetle rahat hükmünde olduğunu anlayacaklar, bizi yattığımız yerden kim kaldırdı diyerek kabir hayatına özlem duyacaklardır. Farklı bir yoruma göre de ba'stan önce uyku içerisinde olan insanlar, ba'sla birlikte ölüm halindeki uykudan uyanacak; kâfirler yazıklar olsun bize! Bizi uyukumuzdan kim kaldırdı, diyeceklerdir.⁵⁹

Literatürde hem sûrun çıkardığı sesi hem de sûrun dışında farlı bir sesi ifade için kullanılan diğer bir kavram sayhadır. Yâsîn sûresinin “Başka değil, gerçekleşen yalnızca bir ses!...”⁶⁰ ayetindeki sayha, sûrun çıkardığı sese hamledilmiştir. Bu durumda öldükten sonra dirilme olayı, ses kadar hızlı bir sürede vuku bulur ya da ses kadar kolay bir fiildir.⁶¹ Bu ayette zikredilen sayha ba'sın bir habercisiyken sûrenin 48. ayetindeki sayha ise kıyametin vukûuna işarettir. Va'd edilen o günün gelmeyeceğine inanmış bir şekilde bekledikleri bir anda korkunç ses onları aniden yakalayacaktır. Artık sınav bitmiş, yapılanların sonucunun alınacağı, hiçbir şeyin fayda vermeyeceği bir an başlamıştır.⁶²

Kıyametin gerçekleşeceğine inanmayanlar, “bu tehdit ettiğiniz vakit ne zaman gerçekleşecek” diyerek Allah'ın va'dinin doğruluğunu sorgulamaya kalkarak yeniden dirilme hakkında cedelleşirken korkunç ses onları ansızın yakalayacaktır.⁶³ O andan itibaren kimsenin ailesine dönme, onlara vasiyet etme fırsatı kalmayacak,⁶⁴ o vakit iman etmeye kalkanların imanları kendilerine fayda sağlamayacaktır.⁶⁵ Artık mükellefiyet bitmiştir; bu durumda yaşama ümidinin kaybedildiği (yeis) bir anda imanın kabul görmeyeceği düşüncesi, Ehl-i sünnet düşüncesi tarafından benimsenmiştir.

Sûrenin “(Cezaları) korkunç bir sestten ibaretti; sönüverdiler.”⁶⁶ ayetindeki sayha ise dünyada kafirleri helak eden ve onlara korku salan bir cezalandırma sebebi olarak kullanılmıştır. Onların helaki tek bir ses gibi hızlı olmuştur.⁶⁷ Habîb b. Neccâr'ın uyarmak için gönderildiği topluluğun helaki gökten indirilen bir ordu ile değil korkunç bir ses anlamına gelen sayha ile olmuştur.⁶⁸ Bu korkunç ses, Cebrail'in (as) çıkardığı ses, yıldırım çarpması ya da deprem sonucunda çıkarılan ses olarak yorumlanmıştır.⁶⁹

Önceki ümmetlerin azgınlarının helaki için kullanılan sayha, kıyametten bir cüz olarak insana gösterilmiş, daha dünyada iken kıyamet numuneleri insana tattırılmıştır. Böylece Kur'ân âhiret hayatını insanın idrakine dünya verileriyle sunarak gayb alemine ait malumatın daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır.

Kıyâmetin ve haşrın habercisi sûr ile başlayan âhiret hayatı; hesap, mîzan, sırat ve nihayetinde cennet-cehennem ile ebedî olarak devam edecektir.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/528; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 8/287-288.

⁶⁰ Yâsîn 36/53.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/529.

⁶² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/289.

⁶³ Yâsîn 36/48-49.

⁶⁴ Yâsîn 36/48-50.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/526.

⁶⁶ Yâsîn 36/29.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/513.

⁶⁸ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 5/626-627.

⁶⁹ *Kur'an Yolu*, 4/490-496.

3. Cennet ve Cehennem Ehlinin Durumu

Cennet-cehennem âhiretin son durağı, dünya hayatındaki sorumluluğun hesabının verildiği ödül ve ceza mekânıdır. Örtmek, gizlemek, ağaçlarıyla gizlenen bahçe gibi anlamlara gelen cennet,⁷⁰ mü'minlerin içinde ebedi kalması için va'd edilen, bitki ve nimetlerle donanmış âhret meskeni diye tarif edilir.⁷¹ Cehennem ise lügatte derin kuyu, hayırsız, uğursuz gibi anlamlara gelip âhirette günahkâr müminlerin sınırlı bir süre, kâfirlerin ebedî azap görecekleri yer olarak tanımlanmıştır.⁷²

Cennet Allah'ın va'dinin, cehennem O'nun va'dinin bir tecellisidir. Va'd birisine gelecekte bir faydanın ya da ödülün önceden haber verilmesi, va'd ise gelecekte bir kötülüğün, musibetin verileceğinin bildirilmesidir. Bu kapsamda mü'min için cennet va'd ve kafir için cehennem va'ddir.⁷³ Va'd ve va'd ilkesi Mûtezile'nin beş temel inanç esasından birisi olarak kabul edilmiş, âhret hayatına taalluk eden bazı mevzular bu esas üzerinden anlatılmıştır. Ehl-i sünnet va'd ve va'd kavramını sınırları belli bir inanç esasına dönüştürmeden Allah'ın ödül ya da ceza vereceğine söz vermesi şeklinde yorumlamıştır.⁷⁴

Cennet ve cehennemin varlığı kitap sünnet ve ümmetin icmâsı ile sabit bir gerçekliktir. Kur'an'da cennet-cehennem farklı isimlerle tasvir edilmiştir. Bu isimlerle yapılan tasvirler, oradaki dereceleri göstermeye matuftur.⁷⁵ Kelamcılar, cennet-cehennemin hak olduğunu genel bir akide ilkesi olarak beyan etmiş, mahiyetine yönelik bilginin, gayba taalluk eden bilgi kapsamında olması hasebiyle naslarda varid olan malumat ile yetinmişlerdir. Bununla birlikte cennet-cehennemin halen mevcudiyeti ve ebedilik/fânîlik açısından da tartışılmıştır. Ehl-i sünnet düşüncesine göre cennet-cehennem yaratılmış olup, ebediyyen devam edecektir.⁷⁶ Mûtezile, kıyametle birlikte her şey yok olacağından cennet ve cehennemin şu anda yaratılmasının abes olduğu kanaatindedir.⁷⁷ Mûtezile bu düşüncesini savunurken cennet ve cehennemin halen yaratıldığını beyan eden ayetleri mecaza hamletmektedir. Yine Mûtezile'nin Allah'tan başka her şeyin helak olacağı, yaratılırsa nerede olduğuna yönelik itirazları vardır.⁷⁸ Cehmiyye ise, cennet cehennemin ebedi olmadığı iddiasındadır.⁷⁹ Bu iddia sahipleri cehennemin ebedi olmayacağı

⁷⁰ İbn Manzûr, "cnn", 13/92; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 80; M.Süreyya Şahin, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/374-376.

⁷¹ İbn Manzûr, "Cennet", 13/100.

⁷² İbn Manzûr, "Cehennem", 12/117; Ömer Faruk Harman, "Cehennem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/225-226.

⁷³ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdilcebâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/218.

⁷⁴ Bk. Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebisiratu'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Enver Hâmid (Kahire: Mektebetü Ezheriyye, 2011), 2/1047-1049.

⁷⁵ Bekir Topaloğlu, "Cehennem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 1993), 7/227-233.

⁷⁶ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Fihu'l-ekber* (Kahire: Mektebetü'l-Furkân, 1419/1999), 63; Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye*, 26; Pezdevî, *Usûlû'd-dîn*, 170. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Kavâidü'l-akâid*, thk. Musa Muhammed Ali (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 224; Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidaye fî usûliddîn*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 178; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: A'lâmü'l-Kütüb, 1419/1998), 5/107.

⁷⁷ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûli'd-dîn* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 237-238; İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, thk. Ahmet Abdurrahim Sâiyh - Tefik Ali Vehbe (Kâhire, Mektebe Sikâfeed-Dîniyye, 1430/2009), 293; Pezdevî, *Usûli'd-dîn*, 170; Sâbûnî, *el-Bidaye*, 178; Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 5/107.

⁷⁸ Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 5/107-108, İbn Ebü'l-İz, *Şerhu'l-akîdetü't-Tahâvî*, 2/515.

⁷⁹ Bağdâdî, *Usûli'd-dîn*, 238; Pezdevî, *Usûli'd-dîn*, 171; Gazzâlî, *Kavâidü'l-akâid*, 224-225; Sâbûnî, *el-Bidaye*, 178; İbn Ebü'l-İz, *Şerhu'l-akîdetü't-Tahâvî*, 2/621; Abdullatif Harbûtî, *Tenkîhu'l-keîlâm fî akâid-i ehli'l-İslâm* (İstanbul: Dersaadet Yayınları, 1330), 116.

görüşünü, azabı tadacak olan hayvânî bedeninin devamının mümkün görmemelerine dayandırmaktadırlar.⁸⁰

Yâsîn sûresinde korkunç sayha ile kıyamet sahnesi haber verildikten sonra öncelikle cennet vurgusu yapılmıştır. İlgili ayetlerde mü'minin cennetteki hali, eşleriyle birlikte gölgeliklerde tahtlarına kurulup sefa sürülerek geçirilen bir meşguliyetle tasvir edilmektedir. Hatta bu sefanın da ötesinde cennetlikler, Allah'tan gelen "Selâm size!" sözüyle karşılık göreceklerdir.⁸¹ Mâtürîdî'ye göre dünyadaki meşguliyet sahibine zarar ve eziyet verirken, cennet ehlinin meşguliyeti, sahibine zarar ve eziyetten daha ziyade haz ve mutluluk vermektedir.⁸² Yine Sûrenin 56. ayetinde söz edilen "tahtlarına kurulmak" ifadesi, ikramın faziletine ve büyüklüğüne,⁸³ "cennettekilerin gölgelikler içerisinde eşleriyle beraber bulunması" hali, onların, kadın-erkek demeden eşit düzeyde bir ihsana mazhar olacaklarına işarettir.⁸⁴ Böylece cennetteki ihsan, cinsiyete değil iman ve ameldeki üstünlüğe bağlanmaktadır. Allah'ın cennetliklere en büyük ikramı ise, ondan daha değerli kelâm olmayan "selam" sözüyle ortaya çıkacaktır.⁸⁵

Sûrede cennetliklerin içinde bulundukları durum tasvir edildikten sonra cehennem ehline hitaben, "Ey günahkârlar! Siz bugün şöyle ayrılın!" (denir)⁸⁶ Cennetliklere karışmayın, her türlü güzellikten mahrum kalın. Günahkârların ayrılışı, mü'minin makamı görülünce pişmanlığa yönelik bir ayrılıştır. Onlar için elim bir azabın yanında ayrılık azabı da vardır.⁸⁷ Ayetteki "ayrılın" ifadesi, başlangıçta cennet ehli ile cehennem ehlinin karışık olarak topluca bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle o gün, yevmü'l-haşr, yevmü'l-cem' olarak da isimlendirilmiştir. Cennet ehli ile cehennem ehli birbirinden ayrıldığından dolayı kıyamet günü için yevmü'l-fasl ismi verilmiştir.⁸⁸

Sûrede cehennem ehlinin inkarda ısrar etmesine karşılık olmak üzere ağızlarının mühürlenip el ve ayaklarının şehâdetlerinden söz edilmektedir.⁸⁹ Cennet, kulun eylemlerine bağlı olarak Allah'ın lütfu ve fazlı olduğu gibi cehennem de insanın inkarda ısrar etmesinin bir sonucu olarak hak edilen bir cezadır. İlâhi adalet, insanın ancak yapıp ettiklerinin bir karşılığı olarak tecelli edecektir. Bu sebepten olsa gerek Ehl-i sünnet kelimcileri, cehennem Allah'ın adaletinin bir gereği olduğu kanaatini ifade etmiştir.⁹⁰ Onlara "İnkârcılıkta ısrar etmenize karşılık" denildiğinde "biz iman ettik, inkar etmedik" diye konuşmak isteyecekleri vakit, Allah onların ağızlarını mühürlüyor inkar edemez, dilleri hariç diğer uzuvları konuşarak suçlarını itiraf ederler.⁹¹ O gün hesabın çetin olacağı, hiç kimsenin gerçeği gizleyemeyeceği, dünyadaki mutlak konuşma organının (dilin) bağlanacağı haber verilmektedir. Dünyada inkar, şirk ve yapılan amelden dolayı ağızlar mühürlenir konuşamaz hale gelir. Allah, diğer azalara konuşma ve yaptıklarına şahitlik etme izni verir.⁹² İnsanın diğer azaları yapılan cürme ortak olmak istemeyerek bir anlamda suçun itirafında bulunacaktır.

Yâsîn sûresinde cennet-cehennem ahvaline yönelik anlatımda, cennetin de cehennem de

⁸⁰ Harbûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fî akâid-i ehli'l-İslâm*, 116.

⁸¹ Yâsîn 36/55-58.

⁸² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/529.

⁸³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/530.

⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/294-296.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/294-296.

⁸⁶ Yâsîn 36/59.

⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/297.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/531.

⁸⁹ Yâsîn 36/63-65.

⁹⁰ İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-akâidetü't-Tahâvî*, 2/514.

⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/300-302.

⁹² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/532.

insanların dünyada yapıp ettiklerine göre kazanıldığı ilkesi öne çıkmaktadır. Huzur ve mutluluğun sembolü olarak cennet, dünyadaki konfor üzerinden anlatılmış, dünya kavramlarıyla ifade edilmiştir. Sûrede cehennemliklerin sıkıntılarının mahiyetine yönelik bir ayrıntı verilmemiş; “Ey mücrimler! Cennetliklerden ayrılın, sizin ağzınızın dışındaki organlarınızı konuştururuz”⁹³ tarzındaki ifadelerle onların suçları deşifre edilmiş, suçları itiraf ettirilmiştir.

Âhiret sahnelerinin son aşaması olarak Cennet-cehennem dirilişin, hesabın, mîzânın hedef noktasıdır. Bu manada âhiretin bütün aşamaları cennet-cehennemle bir anlam kazanır. Hatta dünya hayatını yaşanılır kılan en etkili faktör de yine bu iki âhiret yurdudur. Bununla birlikte bütün bu aşamaların varlık sahasına çıkabilmesi için âhiret hayatının başlangıcı olan yeniden dirilişin insan idrakinde kabul görmesi önem arz etmektedir.

4. Yeniden Dirilmenin İmkân ve İspatı

Kıyametin kopmasından sonra gerçekleşecek olan yeniden diriliş mukabilinde kullanılan ba’s, sözlükte göndermek, diriltmek, sevk etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁴ İstilahî olarak sûr’a ikinci üfleyişten sonra Allah’ın ölülerini yeniden diriltmesidir.⁹⁵ Bu açıdan bakıldığında ba’s, âhiret sahnelerinin ilk aşamasıdır.

Antik çağdan beri materyalist düşünürler, kozmik sistemin yok olmayacağını düşünerek ikinci bir hayat olgusuna itiraz etmişlerdir.⁹⁶ Buna karşılık Ehl-i kitap, Müslümanlar ve hatta Berâhime arasında yeniden dirilişin imkân dahilinde olduğu genel kabul görmüştür. İslâm âlimleri nezdinde ise yeniden diriliş, kitap, sünnet ve önceki peygamberlerin icmâ ile sabittir.⁹⁷ Bununla birlikte dirilişin mahiyeti noktasında İslâm filozofları ve kelâmcılar arasında ihtilaf câridir. Bu noktada İslam düşüncesinde yeniden dirilişin mahiyetine yönelik üç görüş bulunmaktadır. İlk dönem kelimcilerinin ekserisi nefis-i nâtika denilen bir şeyin varlığını kabul etmediğinden dirilişin sadece bedenle; İslam filozofları dirilişin ruhen; Gazzali başta olmak üzere pek çok kelimci dirilişin ruh-beden birlikteliği ile gerçekleşeceği görüşündedir.⁹⁸

Kur’ân’ı Kerim ve peygamberlerden gelen mütevâtir haberler cismân-i haşre işaret etmektedir. Cevherin yok olması ya da cevherin baki kalıp arazın yok olması her ikisi de aklın imkân dâhilindedir. İnsan bedeninin toprağın sıfatına dönüşüp, tekrar önceki terkiibinin halini alması uzak değildir. Fakat biz yok olanın tekrar etmesini tahayyül edemeyiz.⁹⁹ Dolayısıyla cismani haşr ya bedeninin tekrar iadesi ya da dağılan cüzlerin tekrar bir araya getirilmesi şeklinde olacaktır. Haşrın vukûunu sem’î deliller müdellel kılmakla birlikte akıl da haşrın imkân dahilinde olduğunu kanıtlar. Mâdûmun iadesinin cevazı, dağılan cüzlerin aynıyle birleşebileceği, Allah’ın

⁹³ Yâsîn 26/59.

⁹⁴ İsfahani, “ba’s”, 132-133; İbn Manzûr, “ba’s”, 2/116-117.

⁹⁵ Topaloğlu - Çelebi, “Ba’s”, 39; Yusuf Şevki Yavuz, “Ba’s”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/98-100.

⁹⁶ Bağdâdî, *Usûlî’l-dîn*, 232-233; Pezdevî, *Usûlî’l-dîn*, 160; Ebû’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Keşf ‘an menâhici’l-edille fi ‘akâ’idi’l-mille* (Beyrut: Merkez Dirâsâtî’l-Vahdeti’l-Arabiyyeti, 1998), 199; Teftazânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, 5/88; Rıza Korkmazgöz, “Meâd”, *Sistemâtik kelâm*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 544.

⁹⁷ Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Kitâbü’l-Erbâin fi usûlî’l-dîn* (Kahire: Mektebetü’l-Külliyeti’l-Ezheriyye, 1406/1986), 2/56-57; Çağfer Karadaş, *İslam Düşüncesinde Âhiret* (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 91.

⁹⁸ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Maznûn bihî ‘alâ gayri ehlihî-Maznûnu’s-sağîr ve maznûnu’l-kebîr*, çev. D. Sabit Ünal (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1988), 60; Râzî, *Kitâbü’l-erbâin*, 2/55; Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 3/562; Rıza Güneş, *Hayat, Ölüm ve Diriliş* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 285-286; Karadaş, *İslam Düşüncesinde Âhiret*, 91-92.

⁹⁹ Cüveynî, *el-İrşâd*, 288, 290; Râzî, *Kitâbü’l-Erbâin*, 2/56-57.

mümkinâtın hepsine kadir olması ve mâlumatın tümel ve tikel olarak Allah'ın ilminde bulunması, yeniden dirilmenin aklen mümkün olduğunu gösteren karinelerdir.¹⁰⁰

İslam düşüncesindeki genel kanaatin aksine İslam filozofları, ma'dûmun iâdesinin imkânsız görülmesi¹⁰¹ ve bedensel bir dirilişin süflî âleme has olması gibi nedenlerle haşrın ruhani olarak gerçekleşeceğini benimsemişlerdir.¹⁰² Ayrıca filozoflar, bir insan diğerini yese, bunun bedeni kimde dirilecek türü uç örnekler ile cismani haşrın olamayacağı yönündeki düşüncelerini savunmuşlardır.¹⁰³ İslam filozoflarının bu düşüncesine karşı kelamcılar, "insan bedeninde biri aslî diğeri eklenti iki unsûr bulunmaktadır; bedenler çürüse de aslî unsûr korunmuştur" diyerek cevap vermektedir. Aslî cüzlerin muhafaza edilmesi, sonradan kazanılan cüzlerin dışarıda tutulması Allah'ın kudretine zor gelecek bir durum değildir. Dolayısıyla iâde aslî cüzler üzerinden gerçekleşecektir.¹⁰⁴ Nitekim hadisi şerifte hiçbir zaman yok olmayacak olan aslî unsûr, bir şeyin son kısmı, kuyruk sokumu anlamına gelen acbû'z-zeneb kavramıyla ifade edilmiştir.¹⁰⁵

Yeniden diriliş meselesinde üçüncü yaklaşım, haşrın ruh-beden birlikteliği ile gerçekleşeceğini savunarak her iki düşünceyi uzlaştırmıştır. Onların bu düşünceye ulaşmalarını sağlayan temel saik, haz ve lezzetlerin sadece ruh ya da sadece bedenle sağlanamayacağına yönelik kanaatleridir.¹⁰⁶

İslam düşüncesinde yeniden dirilmenin mahiyetine yönelik farklı yorumlar görölse de ba'sı inkar söz konusu edilmemiştir. Gazzali'ye göre yeniden dirilmekle ilgili şüpheler bu dünyadaki benzer olayların mahiyetini idrak edememekten kaynaklanır. Ya da bu harikulade olay, insan nezdinde alışkanlık kesbettiği için sıradan bir adet haline dönüşmüştür. Dolayısıyla dünyada bu mûcizevî gerçekleri kavrayamayan birisinin ba'sı da anlaması zordur.¹⁰⁷ İnkârın arkasında yatan diğer bir etken, "gâibi şâhid ile kıyas" istidlâl metodunun yanlış kullanılarak gaybı, görülen dünya mantığıyla anlamaya çalışan kimselerin yeniden dirilmeyi, imkânsız görme düşüncesidir. Diğer taraftan her şeyi maddeci bir düşünce yapısıyla anlamaya çalışarak oluşumu, maddenin kendi iç dinamiklerinde arayan kimseler de âhiret gerçekliğini kabul etmez.¹⁰⁸

İslam'ın ilk dönemlerinde yeniden dirilmeyi inkârın izdüşümü, hayatı dünyadan ibaret görerek ölümü ve yaşamayı zamanın (dehr) gücüne bırakan¹⁰⁹ dehrîler elinde tezahür etmiştir.¹¹⁰ Bu dönemdeki dirilişi inkar olgusu, Übey b. Halef'in şahsında sembolleşmiştir. Übey b. Halef, bir topluluk içerisinde "Muhammed, ölülerin yeniden diriltileceğini iddia ediyor, bu meselede onunla münakaşa edeceğim!" diyerek elinde, çürümüş bir kemikle Hz. Peygamber'e gelip kemiği parçaladıktan sonra, "Bu halde ufalanmış bir kemik diriltilecek öyle mi?" der. Hz. Peygamber de "Evet. Allah seni de öldürecek akabinde diriltilip cehenneme atacaktır!" diye karşılık verir. Bu olay

¹⁰⁰ Râzî, *Kitâbü'l-Erbaîn* 2/56-57; Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 3/556; Güneş, *Hayat, Ölüm ve Diriliş*, 321.

¹⁰¹ İbn Rüşd, *Keşf'an menâhici'l-edille fî 'akâ'id-i'l-mill*, 39.

¹⁰² Bağdâdî, *Usûl-i'd-dîn*, 232-233; Nesefî, *Tebssıra*, 1/760; İbn Rüşd, *Keşf'an menâhici'l-edille fî 'akâ'id-i'l-mill*, 203-204; Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 5/95; Karadaş, *İslam Düşüncesinde Âhiret*, 95.

¹⁰³ İbn Rüşd, *Keşf'an menâhici'l-edille fî 'akâ'id-i'l-mill*, 203-204. Ayrıca bk. Râzî, *Kitâbü'l-Erbaîn* 2/61; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 254; a.mlf., *Şerhu'l-Makâsîd*, 5/97.

¹⁰⁴ Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 254; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/558; Harbûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fî akâid-i ehl-i'l-İslâm*, 111-113; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, 348; Karadaş, *İslam Düşüncesinde Âhiret*, 92.

¹⁰⁵ Buhârî, "Tefsîr", 39, 78; Müslim, "Fiten", 141; Yusuf Şevki Yavuz, "Acbû'z-zeneb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/319-320.

¹⁰⁶ Râzî, *Kitâbü'l-Erbaîn*, 2/71.

¹⁰⁷ Gâzzâlî, *Maznûn*, 59.

¹⁰⁸ İbn Rüşd, *Keşf'an menâhici'l-edille fî 'akâ'id-i'l-mill*, 199; Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 5/88.

¹⁰⁹ Câsiye 45/24.

¹¹⁰ Sâbûnî, *el-Bidâye*, 177.

Yâsîn sûresi 77-79.âyetlerinin nüzul sebebi olarak anlatılmaktadır.¹¹¹ Mezkûr ayetlerin verdiği mesaja göre, inkarcıların şahsında Ubey b. Halef, kendisinin basit bir maddeden yaratıldığını unutarak Allah'a karşı kibirli bir halde delil getirme cüretkarlığını göstermiştir. Onun bu hadsiz tutumuna karşı, yaratmanın her türlüşünü bilen Allah tarafından ilk yaratmada olduğu gibi tekraren bir yaratılmanın vukû bulacağı haber verilmiştir.¹¹²

Ayette dirilmeyi inkar edenlerin aklına ve duyularına hitap edilerek insan bedeninin ilk yaratılışına gönderme yapılmıştır. Kelamcılar, Yâsîn sûresinin 78-79 âyetlerini tekrar yaratılmanın naklî delili olarak görmüş, iâdenin imkânının, aklen ve naklen sabit bir gerçeklik olduğuna hükmetmiştir.¹¹³ Yine bu ayete istinaden yeniden dirilmenin imkân dahilinde olduğu, Allah'ın ilmi ve kudretine dayandırılarak açıklanmıştır. Bu bağlamda Mâtürîdî mezkûr ayeti, ilâhî kudret ve bu kudret karşısında aciz olan insanın umursamazlığı bağlamında okuyarak, kendini nutfeden başlayarak aşama aşama yaratıp mükemmel hale getiren kudretten ve yaratılışındaki hikmeti anlamaktan gafil oldu tarzında yorumlamıştır. Allah, insanı nutfeden yaratıp ona can vermiş; beşerin en bilginleri, kemikleri, saç, gözü, kulağı, aklı vb. diğer organların yaratılma keyfiyetini anlayabilmek için toplansa, bunun daha altındakini bile yapmaya güç yetiremezler. Bedîhî bir akıl ile kavranabilecek kadar apaçık zahiri delillere rağmen dirilmeyi inkar eden kimse, kendi yaratılışını unutup açık bir cedel yapan birisi olmuştur.¹¹⁴ Öldükten sonra dirilmeye yönelik olarak inkarcının münakaşasını Neseî, "Allah'ın, hasmı ile münazarası, bizim sözümüz gibi değildir. Nitekim âyeti kerimedeki muhteşem manalar, onun fesâhati, en kâmil akılları bile hayrete düşürmektedir. Yine kelâmçılar, hasımlarla yaptıkları münazarada bu meseleyi delillerle ispat ettiler fakat bu ayetin işaret ettiği mananın üzerine bir şey koyamadılar. Bu meselenin derinliklerine daldılar ama bunun ötesinde bir delil çıkaramadılar"¹¹⁵ tarzındaki yorumlarıyla yeniden dirilişi inkâr edenlere karşı Kur'ân'ın fesâhat ve belâgat yönüyle de güçlü bir delil niteliği taşıdığına vurgu yapmaktadır.

Râzî'nin *Kitâbü'l-Erbaîn* adlı eserindeki izahına göre, sûrenin 79. ayetinin "De ki: Onları ilk defa yaratan diriltecektir" ibaresi, ikinci defa yaratılmanın cevazına ve neşre; "O, her şeyi bilir" ifadesi ise Allah'ın ilminin kemaline işaret etmektedir.¹¹⁶ Çünkü O'nun ilmi tüm mâlumatı kapsamaktadır.¹¹⁷ Aynı şekilde söz konusu ibareyi, Tahâvî akidesi'nin şârihlerinden İbn Ebî'l-İz, "O, ilk yaratmadaki tafsilatı; cüzlerini, maddesini, sûretini aşamalarını bildiği gibi ikinci yaratmadaki bütün tafsilatı da bilir. İşte bu tam bir ilim ve kudret sahibi olmanın sonucudur"¹¹⁸ tarzında tevîl ederek iadeyi, Allah'ın sonsuz ilim ve kudret sıfatlarının bir tezahürü olarak görmüştür.

İnsanın ilk yaratılışına ve yaratılış aşamalarına dikkat çekilerek Kur'ân'ın ba'sın ispatına yönelik olarak sunduğu delil, enfüsî bir delildir. Allah, kendi yaratılışını unutup bu kemiklere kim hayat verecek diyen kişiye, uzaklardan değil bizzat kendi öz benliğinden somut bir delil göstermektedir. Bu nedenle enfüsî delil daha etkileyici ve daha kapsamlıdır. İnsan kendine uzak olan hayvan ve bitkilerin yaratılışını gözlemlemekten aciz kalsa bile kendinden uzak olamaz.¹¹⁹

¹¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/293.

¹¹² Yâsîn 36/77-79.

¹¹³ Cüveynî, *el-İrşâd*, 288, 290; Râzî, *Kitâbü'l-Erbaîn*, 2/56-57.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/539-541.

¹¹⁵ Neseî, *Tefsîr*, 1/755. Benzer açıklamalar için bk. İbn Ebî'l-İz, *Şerhu'l-akîdeti't-Tahâvî*, 2/594.

¹¹⁶ Râzî, *Kitâbü'l-Erbaîn* 2/56-57.

¹¹⁷ Neseî, *Tefsîr*, 1/754.

¹¹⁸ İbn Ebî'l-İz, *Şerhu'l-akîdeti't-Tahâvî*, 2/594.

¹¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 26/307-309.

Dolayısıyla insan, nutfe ve toprak gibi en sıradan maddelerden uzuvları mükemmel, konuşma ve anlama yetisine sahip bir canlının oluşmasını kendi öz benliğinde idrak ederek aynı ilâhî irade ve kudretin yeniden dirilmeyi de gerçekleştireceğini kabul eder.

Böylece ilk yaratma, yeniden dirilmenin delili olarak kabul edilmiş; kelimcılar, iâdeyi başlangıçtaki yaratma mesabesinde görmüş hatta ondan daha da kolay olduğu¹²⁰ kanaatini dillendirmiştir.¹²¹ Birinci yaratma daha fazla hazırlığı gerektirirken¹²² ikinci yaratışta ortada bir prototip mevcuttur. Bu nedenle asıl hayret verici olan ilk yaratılıştır.¹²³ Birinci yaratılmayı kabul eden, ikinciye akıldan uzak göremez, hatta ikinci yaratılma diğerine nispetle akla daha yatkındır.¹²⁴ Bu sebepten olsa gerek Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye göre ba'sı inkâr edenlerin akılları bile iâdeyi, ilk yaratmadan daha kolay ve daha ehven olarak görürler.¹²⁵

Allah, insanın kendi bedeninden haşrın gerçekleşeceğine dair getirdiği enfûsî delilin yanında kozmik âlemden yeniden diriltmenin zâtına çok kolay olduğunu gösterecek somut deliller de sunmaktadır. Baharda nebatatın yaratılması, haşaratın çıkması iâdenin dünya arzında gerçekleşen delilleridir. Bunları yaratan Allah için, iâdeyi icra etmeye de engel yoktur.¹²⁶

Sûrenin 33-36. ayetlerinde serdedilen yeryüzünde çürümüş halde bulunan ölü toprağa hayat verilmesi, âfâkî bir delil olarak yeniden dirilmenin hakikatini ortaya koyan bir kanıt mesabesinde. Kurumuş, ölü olarak gördüğümüz yeryüzünün, çeşitli bitkilerle süslenerek canlanmasında ba's için deliller vardır. Tabiatta bunları yapmaya güç yetiren, çürümüş, kül olmuş cesetleri de tekrar diriltmeye güç yetirir, Allah için bunda acizlik ve zorluk yoktur. Tabiattaki bu durum, ba'sın açık müşahedeye dayalı hissî bir delildir.¹²⁷ Allah bizzat insanın en yakını (kendisini) enfûsî bir delil olarak yeniden dirilmeye kanıt getirdiği gibi mekândan ölüme en çok benzeyen yeryüzünde meydana gelen canlanmayı da dirilmeye kanıt olarak getirmiştir.¹²⁸ Yeryüzündeki bu delillere rağmen haşrı inkâr edenlerin durumunu Gazzalî şöyle bir benzetmeyle izah eder: "Kışın sararmış, kurumuş, yaprağını dökmüş olan tabiatın tekrar yeşerip canlılık kazanacağı kendisine hatırlatılan kimse bunun olamayacağını söyler fakat bahar geldiğinde yeryüzündeki değişimi ve canlanmayı bizzat gözleriyle müşahade ederek gerçekliği idrak eder. İşte yeniden dirilmeyi reddedenlerin inkarlarının arkasında yatan sebep, ba's gerçekliğinin onların müşahadelerine uzak olmasıdır.¹²⁹

¹²⁰ "O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu, O'na göre (ilk yaratmadan) daha kolaydır..." er-Rûm 30/27.

¹²¹ Cüveynî, *el-İrşâd*, 288, 290; Nesefî, *Tebşıra*, 1/754; Râzî, *Kitâbü'l-Erbâin*, 52; İbn Ebü'l-İz, *Şerhu'l-akîdeti't-Tahâvî*, 2/594.

¹²² İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmîyye*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî (Mısır: Mektebet-ü Câmîatü'l-Türâs, 1412-1992), 77; a.mlf., *el-İrşâd*, 289; Gazzâlî, *Kavâidü'l-akâid*, 219-220; Teftazani, *Şerhu'l-Makâsîd*, 5/82-83; Harbûtî, *Tenkîhu'l-keîlâm*, 111.

¹²³ Gazzâlî, *Maznûn*, 64.

¹²⁴ Cüveynî, *el-İrşâd*, 288, 290; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-İktisâd ve'l-i'tikâd*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 175.

¹²⁵ Nesefî, *Tebşıra*, 1/752.

¹²⁶ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmîyye*, 77. Râzî, Kur'ân'da kozmik âlem üzerinden getirilen delili ayete muvafık olarak âfâkî delil diye tanımlar. Ona göre yeryüzü, peygamber ve ihlaslı kullar dışındakiler için müşahedeye dayalı delildir çünkü peygamberler âfâkî delil olmadan Allah'ı tanımışlardır. Yeryüzünü ziraatı, tanesi, pınarları ve üzüm bağları ile donatıp yaratan, ölüleri de her şeyi idrak edecek şekilde yaratacaktır. (Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26/271-273). Fahreddîn er-Râzî'nin, peygamberler ve ihlaslı kullar dışındaki insanlar kaydı düşmesi, onun âfâkî delilleri, öldükten sonra dirilmeye inanmayan insanlara meydan okuyan hissî birer mucize hükmünde görmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/515

¹²⁸ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 8/271.

¹²⁹ Gazzâlî, *Maznûn*, 59.

Benzer şekilde Yâsîn sûresinin yemyeşil ağaçtan ateşin çıkarılmasını ifade eden ayetinde¹³⁰ söz edilen ateş ve su gibi zıt iki unsûrun birbirine dönüşmesi âfâktaki bir delil olarak yeniden dirilme gerçekliğini ispatlar niteliktedir. Yeşil ağaç, tabiriyle onun ıslaklığı, bünyesinde su barındırdığı kastedilmiştir.¹³¹ Neseî, *Tebsiratü'l-edille* isimli eserinde mezkûr ayeti “Yeşil ağacın kendisi dalları sudandır; su, soğuk ve nemli, ateş ise sıcak ve kurudur. Bu zıtları bir araya getirmeye güç yetirenin, atılmış kemiklerden ve çürümüş bedenden yeni bir hayat yaratması, ona zor değildir. Ölüden dirinin çıkarılması, yeşilliği ve sulu olma özelliği devam eden bir ağaçtan ateş çıkarılmasından daha kolaydır”¹³² tarzında tevil ederek Allah’ın fiziki dünyada ölüden diriltme örnekleri sunduğuna dikkat çekmiştir. Sünnetullâh ateşin odunu yakması, suyun ise ateşi söndürmesi şeklinde cereyan eder. Yaş bir maddenin (yeşil ağaç) yakılan bir oduna dönüşmesi hârikulâde bir olaydır. Su ile ateş gibi iki zıddı bir araya getiren kudretin, benzer bir zıd olan ölümden hayatı gerçekleştirmesi, ba’sa güç yetirmesi imkân dâhilindedir. O’nu hiçbir şey aciz bırakamaz.¹³³

Yeniden dirilmenin imkân dahilinde olduğuna işaret eden söz konusu ayetlerde öne çıkan vurgu, Allah’ın sınırsız kudretidir. Nitekim sûrenin devamındaki ayetin, “Gökleri ve yeri yaratan Allah onların benzerini yaratmaya kâdir değil mi?...“ ibaresi, tekrar yaratmanın cevazına ve Allah’ın kudretinin kemaline; “Bilakis O hakkıyla yaratan ve her şeyi bilendir”¹³⁴ ibaresi ise Allah’ın ezeli ilmiyle birlikte ilk defa olduğu gibi tekrar iadeye işaret vardır.¹³⁵ Göklerin ve yerin yaratılması, insan aklının takdirine göre de ölüyü diriltmekten daha büyük bir iş,¹³⁶ daha sanatkarane, daha görkemli, genişlik ve cisim olarak daha büyük ve daha harikadır.¹³⁷ Bu nedenle onun kudreti, gökler ve yerin yaratılması noktasında değişmeyen gerçek olduğuna göre, ölüyü diriltme hakkında da değişmez sabitedir. Haddizâtında tüm bunları yaratmak, azamet sahibi Allah’ın kudretini bitirmeyen bir iş¹³⁸ hatta bunları gerçekleştirmek Allah’ın kudreti nezdinde, irade etmek ve “ol” emrini vermek mesabesindedir.¹³⁹ “Kün” ifadesindeki kısa, kolay ve veciz anlatım, gerçek mana ve murada en güzel şekilde karşılık gelerek Allah’ın yaratmasının, bu şekilde kolay, basit ve hızlı olduğuna işaret etmektedir.¹⁴⁰ Diğer varlıklar, bir şeyi gerçekleştirmek için vasıtaya muhtaç ve aynı zamanda zorluk ve yorulma hissi yaşadıkları halde Allah’ın vasıtaya ihtiyaç hissetmeden iradesiyle sebebi buluşturması yeterli olmaktadır. O’nun hakkında zorlanmak ve yorulmak gibi yaratılmışlara ait acizyetlerin düşünülmesi muhaldir.¹⁴¹

Dünyada öldürme ve diriltme nümûneleri yaratan Allah, ikinci bir hayatta da diriltmeyi yapacak kudrettedir. Bu harikulade fiilleri yapan her şeyin mâliki olan, ortağı olmayan, her türlü tasarruf yetkisini elinde bulunduran Allah’tır.¹⁴² Müşriklerin, kıyâsü'l-gâib ale’s-şâhid metoduyla Allah’ın kudretini hesaba katmadan bu çürümüş kemiklere kim can verecek tarzı itirazına, her şeyin hükümranlığını elinde bulunduran Allah’ın¹⁴³ sınırsız kudreti öne çıkarılarak cevap

¹³⁰ Yâsîn 36/80.

¹³¹ İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-akîdeti't-Tahâvî*, 2/595; Topaloğlu vd, *İslam'da İnanç Esasları*, 293; *Kur'ân Yolu*, 4/515.

¹³² Neseî, *Tebsıra*, 1/754.

¹³³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/542; Neseî, *Tebsıra*, 1/754.

¹³⁴ Yâsîn 36/81.

¹³⁵ Râzî, *Kitâbü'l-Erbâin*, 2/56-57.

¹³⁶ Neseî, *Tebsıra*, 1/755; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/675.

¹³⁷ İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-akîdeti't-Tahâvî*, 2/595.

¹³⁸ Neseî, *Tebsıra*, 1/755.

¹³⁹ Yâsîn 36/82.

¹⁴⁰ Maturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 5/542.

¹⁴¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 6/675-676; İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-akîdeti't-Tahâvî*, 2/595.

¹⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26/311

¹⁴³ Yâsîn 36/83.

verilmiştir. Böylece Kur'ân, müşrikler tarafından Allah'a izafe edilen eksik sıfatları O'ndan tenzih ederek bu yakıştırmaları boşa çıkarmıştır.

Neticede Yasin sûresinde anlatılan ba'sın ispatına yönelik örneklerin, insanın kendi öz benliğinden ve doğada işleyen düzen üzerinden sunulduğu görülmüştür. Yeniden dirilme olgusunun, asıl referansı sem'î delil olsa da dirilişin keyfiyetinin insan tarafından idrak edilebilmesi için Kur'ân dünyaya ait somut verileri akla ve duyulara hitap edecek tarzda sunmuştur. Diğer bir anlatımla gayb âlemine ait haberler beşerin anlayışına indirgenmiştir. Böylece Kur'ân bir taraftan dirilişin mahiyetine girmeden belli bir mantık çerçevesinde diriliş hakikatini doğrularken diğer yönden yeniden dirilişi sağlayacak kudretin varlığından haberdar etmiştir. Aslında kudreti sonsuz olan bir yaratıcının varlığına inanılması, yeniden dirilmeye imanı da mümkün kılacak, onun imkânsızlığını devre dışı bırakacaktır.

Sonuç

Gayba imanın güçlü bir şekilde kendisini hissettirdiği inanç esası, hiç şüphesiz âhirete imandır. Âhiretin gayb âlemine konu teşkil etmesi, onu sem'î delillerle bilinir hale getirmektedir. Bunun yanında insanın hesap verme duygusu, mutlak adalet beklentisi, insanda ve doğada işlerlik kazanan ölüm ve dirilme hadiseleri âhiret hayatının aklen imkân dâhilinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Kur'an yeniden dirilişi delillendirmek için akla ve duyulara hitap eden deliller sunmaktadır.

Bu bağlamda Yasin sûresinde âhiret sahnelerinin bütün aşamalarını görmek mümkündür; kıyametin habercisi olarak sûrun üfürülmesi, ikinci sûr ile ba'sın gerçekleşmesi, yeniden dirilişin ardından hesap ve amellerin tartılması için ilâhî huzurda toplanma son olarak cennet-cehennem ehlinin durumu sûrenin farklı ayetlerinde ortaya konulmaktadır. Sûrede insanın kendi varlığı ve evrende işleyen cârî düzen yeniden dirilişi ispatlayan bir laboratuvar mesabesinde sunulmuştur. Sûrede yeniden dirilmenin olabirliğinin Allah'ın sınırsız ilim ve kudretine dayandırıldığı görülmektedir. Yine sûrede işaret edilen sûrun üfürülmesi hem kıyametin hem haşrın hem de hesap için toplanmanın gerçekleşeceğini haber vermektedir. Daha önceki milletlerin helakinde kullanılan sayha ile sûrun sesinin aynı olması, insana sûrun keyfiyetini anlatmaya yönelik bir işaret olduğu kanaatindeyiz.

Sûrede cennet ve cehennem ehlinin durumunun anlatılması, Allah'ın adaletinin bir göstergesidir. Allah'ın âhiretteki rahmet ve cemel sıfatlarının tecelli ettiği cennet, köşk, gölge, eşlerle beraber olmak gibi dünyada müşahade edilen bir hayat üzerinden anlatılmış; celal sıfatının tezahürü olan cehennem ise suçun itiraf edileceği bir yer olarak sunulmuştur. Yine insanı cennet veya cehenneme götüren başat faktörün kişinin kendi elleriyle kazandığının bir sonucu olduğu vurgulanmıştır. Böylece insanın sorumluluğu tamamen kendisinin irade ve fiil yapma istidadı üzerine temellendirilmiştir. İnsanın yaptıklarının karşılık bulacağı, bu noktada en ufak bir haksızlığa yer verilmeyeceği vurgusuyla hem suçun şahsiliği ilkesi hem de adalet duygusunun tatmin edileceğine gönderme yapılmıştır.

Netice olarak insana hitapla başlayan Yâsîn sûresinde, peygamberliğe ve onun getirdiklerine vurgu yapılarak nübüvvete iman; kıyamet ve yeniden dirilmenin gerçekliği telkin edilerek âhirete iman ve bütün bunları gerçekleştiren yüce bir yaratıcının egemenliği öne çıkarılarak tenzîhi bir anlayışla Allah'a iman perçinlenmektedir. Sûrenin son ayetinde tekrar ilâhî huzura dönüş hatırlatılarak âhirete iman güçlü bir şekilde teyit edilmektedir.

Kaynakça

- Aburazova, Ülker. *Âhiret İnancının Dinî-Felsefî Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd-Adil Mürşid. 50 Cilt Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Usûli'd-dîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Bebek, Adil. "Mâturîdî'nin Kelam Sisteminde Âhiret İnancı". *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2000), 5-41.
- Bebek, Adil. "Sûr". *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 37/533-534. İstanbul: TDV. Yayınları, 2009.
- Begoviç, Aliya İzzet. *Doğu Batı Arasında İslam*. çev. Salih Şaban. İstanbul: Yarı Yayınılık, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelam*. İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. 10 Cilt. Kahire: Dâru's-Ta'sîl, 1433/2012.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf* çev. Ömer Türker. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.
- Cüveynî, İmâmü'l-Hameyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Kitâbü'l-İrşâd*. thk. Ahmet Abdurrahim Sâyh - Tevfik Ali Vehbe. Kâhire: Mektebe Sikâfeed-Dîniyye, 1430/2009.
- Cüveynî, İmâmü'l-Hameyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*. thk. Muhammed Zâhid Kevserî. Mısır: Mektebetü Câmiatü'l-Türâs, 1412/1992.
- Dârimî. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. Sünen. thk. Hüseyin Süleym Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. b.y.; Dâru'l-Muğnî, 1416/2000.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fihu'l-ekber*. Kahire: Mektebetü'l-Furkân, 1419/1999.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. nşr. H. Ritter. Wiesbaden: Dâru Firâniz Şitâyiz, 1400/1980.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Kavaidü'l-akâid*. thk. Musa Muhammed Ali. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İktisâd ve'l-i'tikâd*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *ed-Dürretü'l-fâhıra fî ulûmi'l-âhıra*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Kâfiye, 1417/1997.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Maznûn bihî 'alâ gayri ehlihî-Maznûnu's-sağîr ve maznûnül-kebîr*. çev. D. Sabit Ünal. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1988.

- Güneş, Rıza. *Hayat, Ölüm ve Diriliş*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- Harman, Ömer Faruk. "Cehennem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Harbûtî, Abdullatif. *Tenkîhu'l-kelâm fî akâidi ehli'l-İslâm*. İstanbul: Dersaâdet Yayınları, 1330.
- İbn Ebû'l-Îz, Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî. *Şerhu'l-akîdeti't-Tahâvî*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Şuayb Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1411/1990.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Sadr, 1414.
- İbn Rüşd. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Keşf'an menâhici'l-edille fî 'akâ'idü'l-mille*. Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyyeti, 1998.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbü'l-Kur'ân*. thk. Saffân Adnân ed-Davûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Karadaş, Çağfer. *İslâm Düşüncesinde Âhiret*. Bursa: Emin Yayıncılık, 2008.
- Kitab-ı Mukaddes*. Erişim 7 Temmuz 2024. <https://www.kutsalkitap.org>
- Korkmazgöz, Rıza. "Meâd". *Sistemâtik kelâm*. ed. Mehmet Evkuran. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 7 Temmuz 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Bâselûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebsiratu'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Muhammed Enver Hâmid. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Ezheriyye, 2011.
- Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebû'l-Yüsr Muhammed. *Usûli'd-dîn*. thk. Hens Bîtır Lans. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, 1424/2003.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-A'rabî, 1420.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Kitâbü'l-Erbâin fî usûli'd-dîn*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1406/1986.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Bidaye fî usûliddîn*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Şahin, M.Süreyya. "Cennet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/374. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *el-Akîdetü't-Tahâviyye*. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1416/1995.

- Taşpınar, İsmail. *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Âhiret İnancı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Teftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-Akâid*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Teftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyra. 5 Cilt. Beyrut: A'lâmü'l-Kütüb, 1419/1998.
- Topaloğlu, Bekir. "Âhiret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/543-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Topaloğlu, Bekir. "Cehennem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 7/227-233. İstanbul: TDV. Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir. - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Bekir vd. *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Sadeleştirenler: Selahattin Kaya vd. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1993.
- Yıldız, Mücteba. *Kelâm Açısından Sekülerizm ve Eleştirisi -Âhiret İnancı Bağlamında-*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. ed. Murat Sülün. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ba's". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Acübü'z-zeneb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yeşilyurt, Temel. "Âhiret İnancının İnsan Hayatına Etkileri". *Âhiret Bilinci*. ed. Elif Erdem. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.